

УДК: 94(477.82):31–058.65[“1938/1944”]:528.9

Надія ХАЛАК

КАРТОГРАФУВАННЯ СТАТИСТИКИ ЗАГИБЛИХ УКРАЇНЦІВ НА ВОЛИНІ 1938–1944 РОКІВ

Для сучасних українських істориків, які фахово досліджують період Другої світової війни, важливим є узагальнення інформації про українські жертви напередодні та в часі війни. Таким стане картографування статистики українських втрат на Волині в 1938–1944 рр. Підставовий матеріал для карт – створення спеціальних таблиць, до яких треба залучити весь комплекс джерел: архівних, історіографічних, усної історії, статистичних, картографічних тощо. Міждисциплінарний підхід дасть змогу на основі опрацьованого матеріалу за допомогою географічної інформаційної системи (ГІС) створити карти, в яких унаочнити інформацію про статистику українських втрат, порівнюючи ці дані з іншими рівнями просторового аналізу, зокрема демографічними, політико-адміністративними тощо.

Для опрацювання цієї теми необхідний комплексний підхід, оскільки для підрахунків загальної кількості загиблих українців, зокрема на Волині, повинні бути охоплені дані про: депортації мирних жителів радянськими каральними органами в 1939–1941 рр.; втрати під час військових дій; вивезених на примусові роботи в Німеччину; біженців, котрі перебралися за р. Буг; загиблих у результаті терору нацистського окупаційного режиму та польсько-українського протистояння.

Серію картографічно-довідкових видань “Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях” розпочинає альбом, який вміщує мапу й таблиці, що підсумовують підрахунки кількості загиблих серед українського населення в результаті польсько-українського збройного протистояння на теренах Володимир-Волинського р-ну у зазначений період.

Підґрунтям для створення карти стали опубліковані спогади українців – свідків Волинської трагедії 1938–1944 рр.¹ Ретельне подвірне опитування мешканців – очевидців чи учасників тих подій – у кожному селі та навколишніх населених пунктах (колоніях, фільварках, хуторах тощо) Володимир-Волинського р-ну дозволило з’ясувати прізвища вбитих у той період українців та їх чисельність у межах цих поселень. Записи в різних населених пунктах фіксують розповіді про ті самі трагічні події, імена жертв і виконавців злочинів. Окрім ідентифікованих загиблих, до уваги взято також згадки про тих, прізвища яких невідомі.

При опитуванні свідків інтерв’юери використовували дані архівних джерел. Йдеться передовсім про радянські документи 1944 р.: акти сільських, районних та

¹ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / [упоряд. і автор комент. І. Пушук]. – Луцьк, 2011. – 417 с.; *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. – Львів, 2003. – 189 с.

обласних комісій для розслідування злочинів німецьких фашистів, складені по свіжих слідах подій 1941–1944 рр. Респондентам задавали конкретні запитання про випадки протистояння, згадані в цих документах. За висновками вітчизняних істориків, самостійно такі акти не можуть бути підставою навіть для приблизних обчислень кількості жертв як з української, так і з польської сторони. Пояснюється це їхньою фрагментарністю, оскільки ідентифікація вбивць мирних жителів здійснена лише щодо кількох районів (найбільш повні відомості про те, від чиїх рук загинуло цивільне населення, в Турійському р-ні). Доволі рідко вказана й національність страчених (переважно з Маневицького, Старовижівського, Рожищенського та деяких інших)². Джерелом для створення карти стали документи крайового проводу Північно-Західних українських земель (ПЗУЗ) Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН (б)) та організаційна документація військової округи Української повстанської армії (ВО УПА) “Турів” (звернення з приводу подій на Волині, звіти про суспільно-політичну роботу, узагальнені інформації про військово-політичну ситуацію й антиукраїнську діяльність польського підпілля). Уваги заслуговують документи, в яких йдеться про конкретні факти вбивств українських мешканців у червні – середині липня 1943 р., оскільки вони пояснюють початок масового польсько-українського протистояння. Детальний аналіз архівних даних та зіставлення їх зі свідченнями очевидців – це додаткове підтвердження окремих фактів, прізвищ тощо³.

Розуміючи потребу критичного підходу до спогадів, у питанні обліку поіменно названих жертв розглянуто такі розповіді, як достовірне історичне джерело, до того ж єдине, за яким можна вивести статистику, що наблизить до вірогідних підрахунків загальної кількості загиблих. Публікація спогадів здійснена на основі диктофонного та наративного записів свідчень тогочасних мешканців усіх без винятку міст і сіл сучасної Волинської обл., очевидців українсько-польського протистояння 1938–1944 рр. у своєму населеному пункті. Було запропоновано користуватися квестіонарем обсягом у п’ять сторінок, розробленим з огляду на можливості методики усної історії.

Українські джерела зафіксували по Володимир-Волинському р-ну 1 916 загиблих українців, а польські – тільки 73⁴ (тобто у 26 разів менше). Хоча польські

² Див.: *Макарчук С.* Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 372. Цей український історик вважає неможливим встановити навіть приблизну кількість українського населення, загиблого внаслідок польсько-української збройної боротьби, на основі збережених архівних документів (*Макарчук С.* Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5: матеріали V Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Луцьк, 27–29 квітня 1999 р.). – С. 291–307).

³ Методику застосування усної історії для верифікації свідчень про події на Волині в 1943–1944 рр. докладно висвітлив Іван Пушук у виступах на Всеукраїнському науково-практичному семінарі у Львові, присвяченому подіям на Волині в роки Другої світової війни, та під час Наукової конференції “Волинська трагедія: через історію до порозуміння”, що відбулася в Луцьку.

⁴ За підрахунками з книги *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945* / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa: W-wo von borowiecko, 2000. – Т. 1.

дослідники й не ставили за мету з'ясувати масштаби людських втрат з іншої сторони, однак для уточнень наведені конкретні дані не варто оминати увагою. В опублікованих українських джерелах висновки про жертви серед українців у Володимир-Волинському р-ні зроблено на основі прізвищ убитих, які називали свідки.

Як знаємо, збір відповідних спогадів розпочали тільки зі середини 1990-х років ентузіасти-краєзнавці. На той час очевидці тих подій вже були в поважному віці. Свідчення з української сторони були записані за 50 років після трагедії (польські дослідники взялися до такої праці ще в середині 1980-х).

Попри це, зроблено спробу порівняти чисельність загиблих українців у Володимир-Волинському р-ні у 1 916 осіб з аналогічними польськими втратами (за українськими та польськими даними). Українські свідки твердять про 1 157 загиблих поляків, але ця інформація не охоплює низки населених пунктів, польських за національним складом жителів, про які вони не мали інформації. Саме тому вирішено не наносити на карту жертв із польської сторони, оскільки українські джерела не мають вичерпної інформації, а опубліковані дані польських дослідників ще потребують ретельного перегляду.

У польських документах зазначено на цій території 3 329 убитих поляків⁵, 18 % з яких не названо по прізвищах (перелік із 30 населених пунктів, у яких загинуло понад 50 осіб).

На сьогодні ще можливе коригування кількості загиблих поляків на підставі українських архівних матеріалів. Зокрема тих, які документують евакуацію громадян польської національності впродовж 1944–1945 рр. із СРСР до Польщі. Для прикладу, 1945 р. на територію Польської держави евакуювалися 7 035 поіменно названих поляків із м. Володимир-Волинський, 660 – із Вербського, 534 – з Устилузького та 431 – з Володимир-Волинського р-нів. Списки тих, хто подав заяви на виїзд, а також поешелонні списки осіб, які перетнули радянсько-польський кордон, збереглися. Вони засвідчені підписами уповноважених представників з обох сторін і скріплені печатками урядових комісій.

За шість років (1939–1945) чисельність польського населення у Володимирі-Волинському зросла на 6 тис. осіб⁶. Ці поляки, які знайшли прихисток у місті, а згодом виїхали до Польщі, очевидно, були втікачами із сіл цього й інших районів. Саме на це число можливо зменшити невідомі жертви у воєводстві загалом і по Володимир-Волинському р-ні зокрема, які фігурують у польських публікаціях.

Документи про переселення поляків потребують уважного зіставлення зі списками загиблих, оприлюдненими польською стороною. Мовиться не лише про поіменні переліки. Необхідний аналіз загальних статистичних даних: кількості поляків, які жили в певному населеному пункті; виселених у 1939–1941 рр.; загиблих; переселених. Таких порівнянь досі не робили ні польські, ні українські дослідники.

⁵ Див. таблицю у книзі: Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район / [упоряд.: О. Голько, О. Тучак, Н. Халак]. – Львів, 2014. – 96 с.

⁶ Польська статистика свідчить про проживання в місті на 1939 р. не більше півтори тисячі осіб польської національності.

Дані статистики українських джерел щодо втрат українців у результаті польсько-українського протистояння напередодні та в період Другої світової війни відображені на карті сучасного Володимир-Волинського р-ну⁷ (на 1939 р. – частина Володимирського повіту). Системою позначок нанесено таку інформацію: населені пункти (ті, що існували на 1939 р.; у разі зміни назви подано сучасний її варіант), в яких зафіксовано українські жертви впродовж 1938–1944 рр. (величина кругів сірого кольору повідомляє про масштаби втрат), т. зв. плясунки – скупчення цивільних поляків, де утворювались польські збройні осередки, що стали підрозділами Армії Крайової (зображені синім), стаціонавання гітлерівських військових підрозділів із поляків-шудманів (оранжевим), територію постійного розміщення ВО ПЗУЗ “Турів” у 1943–1944 рр. (заштриховано блакитно-жовтими смугами). Розрізнено також зниклі (позначено рожевим) та наявні до сьогодні (написи чорним) поселення. До карти додано таблицю населених пунктів району, які існують досі, та тих, що зникли (колонії, хутори, лісничівки, військові осади тощо) з інформацією про адміністративний статус, склад населення, наявність гітлерівських гебітскомісаріатів, районних управ і поліцейських відділів із поляків-шудманів, також наявність польських озброєних осередків та статистику українських жертв у результаті польсько-українського протистояння на Волині в 1938–1944 рр.

Картографічна інформація свідчить про понад 80 поселень по всій території району із втратами українського населення. Чітко простежується залежність величини цих втрат від розміщення сіл щодо польських збройних осередків: найвідчутніше постраждали, розташовані поблизу або в радіусі їхньої дії. Села з великою кількістю українських жертв бачимо навколо бази Білин, де було локалізоване найбільше польське воєнізоване угруповання – т. зв. Білинська Річпосполита. Звідти із другої половини 1943 р. до весни 1944 р. тероризували українське населення с. Охнівка, Вербка, Нова Вербка, Ворчин Старий, Зоря, Вірів, Селиськи, Писарева Воля, Турівка, Стенжаричі, Заболоття та ін. У всіх названих селах багато убитих серед українців. Можна виділити місяці, коли польський терор був особливо масовим і потужним: липень–серпень й листопад 1943 р., лютий 1944 р.

Довкола колонії Юзефин та військової осади Фундум, де діяли польські боївки з військових легіонерів, зафіксовані людські втрати в українських селах Суходоли, Дігтів, Ласків, Воцатин, Хотячів, Русів, Ізів, Желінів, Рогожани, Лудин, Рокитниця, Чорників, Березина.

Подібна ситуація спостерігається навколо м. Володимира-Волинського й Устилуга, де розміщувалися гітлерівські гарнізони та від квітня 1943 р. – поліцейські підрозділи з поляків-шудманів.

Численні українські жертви були і в селах, розташованих уздовж залізничних колій. Польські озброєні бойовики та гітлерівці з бронепоездів обстрілювали населені пункти і здійснювали рейди окремими загонами проти українців від літа 1943 р.; у с. Писарева Воля, Жовтневе вели обстріл із німецької танкетки. Усе це вказує на узгодженість дій та попередню підготовку.

⁷ За сучасним адміністративно-територіальним поділом район складає приблизно третину території колишнього повіту, її середню частину.

Польські історики послуговуються тезою про “відплатні акції” щодо українських сіл. Терор нацистського окупаційного режиму потребує окремого розгляду, натомість низка українських джерел містять згадки про польські напади на українські села Володимир-Волинського р-ну впродовж 1943 р.: Селиськи, Яковичі, Ліски, Шури, Ворчин Старий, Рокитниця, Новини, Овадне, Нова Верба; у травні – Хворостів, Хмелів; до липня – Руснів; на початку липня – Ласків; у середині літа – Стенжаричі, Турівка, Писарева Воля; загалом влітку – Когильне, Микитичі, Дубники; від середини 1943 р. – Бегета, Верба, Стрілецька, Заболоття; восени – Жовтневе (Могильне), Фалемичі, Зоря, Вірів. Далі в січні–лютому 1944 р. – Людмільпіль, Кладнів, Ворчин Старий, Зоря, Стенжаричі, Дубники, Мареклівка; в березні – Микитичі, Коритниця, Чернявка, Полум’яне⁸. Такі факти свідчать про намагання окремих польських науковців послідовно уникати згадки про винищення місцевого українського населення, і вже геть некоректними є спроби виправдати злочини поляків-шуцманів із гітлерівських поліцейних підрозділів⁹. Про це свідчить 1 916 загиблих українців тільки у Володимир-Волинському р-ні від рук поляків-шуцманів при активному сприянні гітлерівських військ і з’єднань радянських партизанів.

Складність цієї дискусії полягає в тому, що в Польщі дослідження подій на Волині – це державна програма, а в Україні аналогічною проблематикою та публікацією свідчень очевидців займаються окремі історики. Для забезпечення паритетності позицій українських і польських учених в обговоренні всіх аспектів Волинської трагедії необхідно підняти це питання в Україні на рівень державних установ, щоб його професійно вивчали наукові колективи таких інституцій, як, скажімо, Інститут національної пам’яті. Картографування статистики українських втрат на Волині в 1938–1944 рр. дасть змогу проводити компаративні дослідження, зіставляючи дані про втрати народів Центрально-Східної Європи у Другій світовій війні.

⁸ Див., наприклад: *Мотика Г.* Від волинської різанини до операції “Вісла”: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / [пер. з пол. А. Павлишина; післямова І. Ільюшина]. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – С. 65.

⁹ Там само.